

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ СУРГУУЛЬ
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ СУРГУУЛЬ
“МОНГОЛ СУДЛАЛ”

Эрдэм шинжилгээний сэтгүүл

Боть XLVII (597)

DOI: 10.22353/ms20234718

УНГАР УЛС ДАХЬ ХЯТАН БИЧГИЙН СУДАЛГАА

Бай Юаньмин

Товч агуулга: Тус өгүүлэлд Унгар улсын эрдэмтдээс хятан бичгийн судалгааг хэрхэн эхлүүлж, төлөвшүүлж, хөгжүүлсэн түүхийг холбогдох эрдэмтдийн судалгааны бүтээл, тэдгээрт нийтэлсэн үр дүнгүүд дээр тулгуурлан дэлгэрэнгүй танилцуулж, энэ нь бусад орны эрдэмтдийн судалгаанд хэрхэн нөлөөлсөн, цаашид хятан бичиг судлалд ямар хувь нэмэр болсон талаар үнэлж цэгнэх юм. Ингэхдээ илүү цэгцтэй байхыг бодолцож тус судалгааны түүхийг, эхлэл үе буюу 1927-1971 он, хоёр дахь үе шат буюу хөгжиж эхэлсэн үе (1975-2004), гурав дахь үе шат буюу эрчимтэй хөгжсөн үе (2016 оноос хойш) болгон авч үзэв.

Түлхүүр үг: Унгарын монгол судлал, хятан бичиг, судалгааны түүх

1922 онд Өвөр Монголын Зуу-Уд аймгийн Баарин баруун хошууны Цагаан суваргаас зүүн хойш Ваарын манхан дахь Ляо улсын хааны булшнаас ихээхэн сонирхолтой хөшөө дурсгал олсон талаарх мэдээг сонсоод тухайн үед Жэхэд ажиллаж байсан Бельгийн номлогч Луй Кервин яаравчлан очиж танилцаж, уг дурсгалын дөрвөн хавтанг олж үзжээ. Үүний хоёр нь хятад бичигтэй, хоёр нь хятан бичигтэй байсныг хуулбарлан авч 1923 оны “Бээжингийн католик мэдээ” (Le Bulletin Cathorique de Pekin) сэтгүүлд нийтлүүлжээ. Мөн онд Францын хятад судлаач Поль Пеллио, Л.Кервиний нийтлүүлсэн агуулгад нэмэлт тайлбар хийж, бүрэн эхээр нь “T’oung Pao” цувралын 22-р ботид “Ляо улсын Даозуны бунхан ба анх удаа олдсон хятан бичээс” (Le tombeau de l’Empereur Tao-Tsong des Leao et les premières inions comme en écriture K’itan) нэртэйгээр хэвлүүлжээ. Түүнчлэн, 1933 онд Поль Пеллио хятан бага бичгийн “Синь Цунгийн эмгэнэлийн бичээс” болон “Рэньигийн эмгэнэлийн бичээс”-ийг ханз үсгийн эхтэй нь хамт тугалган бараар “T’oung Pao” цувралын 30-р ботид хэвлүүлснээр хятан бичгийн судалгаа эхэлсэн түүхтэй. Тухайн цагаас өнөөдрийг хүртэл хятан бичгийн судалгааг Хятад, Япон, Орос, Америк, Герман, Франц, Унгар зэрэг олон орны эрдэмтэд хийж, эрдэм шинжилгээний арвин их туршлага хуримтлуулж, хангалттай үр дүнд хүрээд байна. Тэдгээрийн дотроос Унгар улсын эрдэмтдийн хятан бичгийн судалгаа харьцангуй эрт эхэлсэн бөгөөд зуу шахам жил тасралтгүй өрнөж, өөрийн гэсэн судалгааны дэг сургуулийг бий болгосон байна. Зохиогч, Унгар улсын Сэгэдийн их сургуулийн Алтайн тэнхимийн Хятан бичгийн судалгааны төвд 2021 оны 9-р сараас 2022 оны 9-р сар хүртэл зочин судлаачаар очсон бөгөөд тунд ажиллах, суралцах үедээ Сегэдийн их сургуулийн номын сангийн Дорно

дахины үсэг бичгийн сурвалж материалын хөмрөгөөс хятан судлалтай холбоотой өгүүлэл цуглуулж, эмхэлж авснаа эрдэм шинжилгээний өгүүлэл болгон эрдэмтэн нөхдөдөө хүргэж байна.

Эхлэл үе (1927-1971)

Унгар улс дахь хятан бичгийн судалгааг хамгийн түрүүнд нэрт дорно дахин судлаач, хэл шинжлэлч эрдэмтэн Лайош Лигети эхлүүлсэн юм. Тэрээр өөрийн удирдагч багш, Францын хятад судлаач П.Пеллиогийн нөлөөгөөр 1927 онд “Хятанчууд ба тэдний хэл” (A kitaj nép és nyelvé) хэмээх өгүүллгийг унгар хэлээр хэвлүүлсэн нь хятан судлалын анхны нь бүтээл байв.

Энэхүү бүтээлдээ тэрээр Унгарын эрдэм шинжилгээний нийгэмлэгт Хятан улсын түүхийг анх удаа танилцуулаад зогсоогүй Л.Кервиний хятан бичээсийг нээсэн үйл явцыг нарийн танилцуулж, П.Пеллиогийн нийтлүүлсэн хятан бичээсийн сийрүүлэг, тайлбарыг улам дэлгэрүүлэн бичиж, мөн хятан хэлийг алтайн хэлний овогт багтаан үзэх нь зүйтэй гэсэн өөрийн үзэл бодлыг дэвшүүлсэн байна.

1933 онд Л.Лигети “1928-1931 онд БНХАУ-ын Өвөр Монголд хийсэн хээрийн шинжилгээний урьдчилсан тайлан” (Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise 1928-1931) өгүүлэл нийтлүүлжээ. Өгүүлэлд 1928-1931 онд Өвөр Монголд хийсэн судалгаагаа тэмдэглэл болон Улаанхад хотод судалгаа хийж явахдаа олж авсан хятан бичгээрх зоосыг дурджээ. Ийнхүү тэрээр хятан судлалыг ихээхэн сонирхохын зэрэгцээ монгол болон солоон, манж хэлний талаар 1950-1951 онд “Дээд Азийн соёл иргэншлийн үгсийн хятад галигчлал” (Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise), 1955 онд “Г.Д.Санжеевийн “Монгол хэлнүүдийн харьцуулсан хэл зүй” номын шүүмж” ([Review on] G. D. Sanžeev, Sravnitel'naja grammatika mongol'skix jazykov), 1959 онд хэвлэгдсэн “Хятадын Чин гүрний үеийн сурвалж бичиг дэх солоон гэдэг нэр” (Les mots solons dans un ouvrage chinois des Ts'ing), 1960 онд хэвлэгдсэн “Манж хэлэн дэх эртний монгол хэлний элементүүд” (Les anciens éléments mongols dans le mandchou), 1970 онд хэвлэгдсэн “Сяньби хэлний табгач аялгуу” (Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi), 1971 онд хэвлэгдсэн “Умардын хааны оршин суух газрын тухай мэдээлэл” (À propos du “Rapport sur les rois demeurant dans le nord) зэрэг цуврал өгүүлэл нийтлүүлсэн билээ. Дээрх өгүүллүүдэд хятан бичгийг тусгайлан хөндөж яриагүй ч холбогдох газарт нь хятан хэл бичгийн баримт хэрэглэгдэхүүнийг дурдсан байдаг. Энэ үед эрдэмтдийн анхаарлыг татсан нэг сэдэв бол хятан их, бага бичгийн зааг ялгааг тодорхойлох асуудал байсан бөгөөд Л.Лигети ч бас үүнд чиглүүлэн хятан бичиг болон уйгуржин монгол бичгийн харьцааг анхаарч байв.

Ийнхүү, 1920-оод оны хоёрдугаар хагасаас эхлэн Л.Лигети Унгар улсад хятан хэл бичгийн талаарх асуудлыг хөндөж, судалгааг эхлүүлсэн юм. Харин тэдгээр бичгийг тайлан унших ажил хараахан эхлээгүй байв.

Хоёр. Хөгжлийн эхний үе (1975-2004)

1970-аад оны дунд үеэс Унгарын нэрт дорно дахины судлаач, хэл шинжлэлийн эрдэмтэн Кара (хар Дорж) өөрийн багш Л.Лигетийн удирдлага дор хятан нар болон тэдний хэл бичгийн талаар судалгаа хийж эхэлжээ. Тухайлбал, 1975 онд “1150 оны хятан бичээсийн тухай” (À propos de l’inscription de 1150 en écriture khitane) гэдэг анхны өгүүллээ нийтлүүлжээ. Энэхүү өгүүлэлдээ 1973 онд Жэн Шаозун, Ван Жинру нарын хэвлүүлсэн бүтээлд танилцуулсан хятан булшны малтлага, тэндээс илэрч олдсон бичээс, ялангуяа хятан хэлний 金 “алт”, 戊, “шарагчин”, 己 “миний бие”, 五 “тав”, 卯 “туулай”, 酉 “тахиа”, 戌 “нохой” зэрэг үгсийг шинжлэн хэлэлцсэн байна. Түүний энэхүү бүтээл нь зүгээр нэг танилцуулга төдий биш, харин хятан хэлний авиа зүйн судалгаанд урьд өмнө анзаарагдаагүй асуудлуудыг соргог мэдэрч, зөв ухаарсан байдаг. Өөрөөр хэлбэл, энэ үеэс Унгарын эрдэмтэд хятан хэлний бодит тодорхой материал дээр судалгаа хийж эхэлсэн байдаг.

Ж.Капа 1987 онд нийтлүүлсэн “Хятан бичгийн тогтолцооны асуудалд” (On the Khitan Writing Systems) гэдэг өгүүлэлдээ хятан хэлийг алтайн хэлний бүлэгт ямар ч эргэлзээгүйгээр хамруулах тухайгаа дурдаад, хятан их, бага бичгийн ялгааг нарийн танилцуулсан юм. Уг өгүүлэлдээ тэрээр Чингэлтэй нар (1985)-ын тайлж уншсан ажлыг баталж, тэдний тайлан уншсан хятад зээлмэл үгийн хэрэглэгдэхүүнээр дамжуулан, хятад зээлмэл үгийг галиглан тэмдэглэсэн хятан бага үсгүүд нь хятад үсгийн эртний авиа хадалтын системтэй адил байна гэж үзжээ. Тэрээр хятан бага бичгийн системийн талаар олон санал дэвшүүлсэн. Тухайлбал, олон удаагийн оролдлого туршилтын үр дүнд хятан бага бичгийн үндсэн үсгийн дуудлагаар дамжуулан үгийн тэргүүн үеийн гийгүүлэгчийн шинж чанарыг тодорхойлон гаргасан. Мөн хятан бага бичгийн тогтолцоо нь япон бичгийн тогтолцоотой адил утга илэрхийлэх болон авианы дуудлага илэрхийлэх тэмдэгтүүдээс бүрддэг.

1988 онд Кара “Хятан бага бичиг дэх монгол үгс” өгүүлэлдээ хятан хэлний материал доторх монгол хэлний үгстэй ойролцоо утга бүхий үгсийг авч үзсэн. Жишээ нь нь монгол хэлний 火火 kürcū “хүрч” гэдэг үгийн гийгүүлэгч сугарсан хэлбэр, 万火 平立 монгол хэлний үйл үг yabuqu “явах”-ын харилцан үйлдэлцэх хэвтэй, 尺平 立半 нь монгол хэлний *dulqa*- тай төстэй, 火平 立半 нь монгол хэлний *ab* гэсэн үгийн эхлэлтэй ойролцоо, 九安 нь буюу монгол, манж хэлний *gürün* “гүрэн”-тэй ижил язгууртай, мөн “Монголын нууц товчоо”-ны баримт дахь *gür qan* “гүр хан”-ыг үндэслэн 九安 гэсэн бүтцийн дуудлагыг “гүр” гэж, 尺安 нь *da.ur.n* гэдгийн гурав дахь үндсэн үсэг 反 нь харьяалахын тийн ялгалын нөхцөл гэж таамаглаж байгаа бөгөөд энэ үсэг нь *dayur* “дагуур”-тай салшгүй холбоотой гэж таамаглаж байна.

1995 онд Л.Лигетийн өөр нэг шавь Дэнес Синор “Хятанчуудын тухай барууны мэдээлэл ба холбогдох зарим асуудал” (Western Information on the Kitans and Some Related Questions) өгүүллээ хэвлүүлсэн. Энэ тус судалгаанд *kitan*, *kitai*,

katai, katan гэх мэт эх сурвалжид гардаг хятан хэлний хэд хэдэн хэлбэрийг авч үзэж, тэдгээрийн ялгаа, үүссэн шалтгааныг задлан шинжилжээ.

1996 онд Ж.Кара “Дотоод Азийн бичиг үсэг: Хятан ба жүрчин” (Siniform Scripts of Inner Asia. Kitan and Jurchin) өгүүлэлдээ хятан их, бага бичиг, жүрчин бичгийн бүтсэн суурь, үсгийн шинж чанарыг танилцуулж, өнөөгийн тайлж унших ажлын түвшинг танилцуулсан байна.

Ж.Кара 1997 онд хэвлүүлсэн “Хятан хэлний тооны нэр” өгүүлэлдээ жүрчин бичиг, хятан бичгийн талаар өмнөх эрдэмтдийн (Б.Лауфер, Л.Лигети) хийсэн судалгааны үр дүнд үндэслэн Жүрчэн бичгийн хоёр төрлийн тоо тэмдэглэх аргаас үзэхэд хятан бичиг ч гэсэн тоо тэмдэглэх хоёр багц аргатай гэж таамагласан байна.

1990-ээд оноос Л.Лигетийн шавь, Унгарын нэрт дорно дахины судлаач, хэл шинжлэлийн эрдэмтэн Андрас Рона-Таш бас хятан судлалын талаар сонирхож, 1999 онд “Дундад зууны Еврази дахь байлдан дагуулалт ба төр улс: Хятанчууд, аварчууд, унгарчууд” (Honfoglalás és népalakulás a középkori Euráziában. Kitajok, avarok, magyarok) өгүүлэл нийтлүүлжээ. Туг өгүүлэлд Хятаны гурван эцгийн өргөө (三父房), хааны аймаг (九帳), овог аймгуудын нийгмийн бүтцийг танилцуулсан. Тэрээр хятан үндэстний удирдагчид нь Елүй овогтой хятан үндэстэн, хатад нь дандаа уйгур үндэстэн байсан нь монголчуудын овгийн гэрлэлттэй төстэй байжээ. Чухам энэ учраас Хятаны бүрэлдэхүүнд уйгур, монгол, түрэг зэрэг үндэстэн зэрэгцэн оршиж, засаглалын түвшинг бүрдүүлж байжээ гэж үзсэн юм.

2000 онд Ж.Кара “Төв Азийн соёл иргэншлийн түүх IV: Амжилтын эрин – МЭ 750-аас 15-р зууны эцэс хүртэл” (History of Civilization of Central Asia IV: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century) номын 3-р бүлэг “Эртний монгол хэл ба монгол бичиг”-т дундад зууны эхэн үеийн Тоба-ийг монголчуудын өвөг дээдэс байх магадлалтай гэж танилцуулсан ба тоба бичиг одоо устаж үгүй болсон ч хүн бүрийн мэддэг хятан бичигт олон монгол бичгийн элемент орсон байгаа нь үүнтэй холбоотой байж болох юм гэжээ.

А.Рона-Таш 2004 онд нийтлүүлсэн “Хятан хэлний ‘тарвага’ хэмээх үг” (A Khitan Word for ‘Marmot’) өгүүлэлдээ Сүн гүрнээс уламжлагдан ирсэн Хан-Хятан хоёр шүлгийн *byili* “тарвага” гэдэг үгийг задлан шинжилж, уг гарвал нь төвөд үг байж магадгүй гэж үзжээ. Үүний дахин сэргээсэн дуудлага нь **’phyi-lī* болно.

1975-2004 онд хөгжлийн эхний шатанд Л.Лигетийн гурван шавь Унгарын хятан хэл бичиг судлалын хүрээлэлд элсэн орж, судалгаа шинжилгээний ажил хийж, тодорхой үр дүнд хүрсэн билээ. Тэдгээрийн дотроос Ж.Кара хятан бичгийн тогтолцоо, үсгийн бүтэц, бичих журмыг анхааран үзэж, хятан хэл нь монгол хэлний нэгэн төрөл хэл болохыг нотлох ажлыг хийжээ. Д.Синор, А.Рона-Таш нар хятан бичгийн судалгааны түвшинг ахиулах, улмаар тодорхой хятан үсгүүдийг тайлан унших, тайлбарлахад анхаарсан байна.

Гурав. Эрчимтэй хөгжсөн үе (2016-2022)

2004 оноос хойш арав гаруй жил Унгар дахь хятан бичгийн судалгаа зогсонги байдалд орсон боловч харин 2016 оноос дахин сэргэж, эрчимтэй хөгжиж эхлэв.

2016 оны 6-р сард А.Рона-Таш “Хятан судлал: I. Хятан бага бичгийн үсэг – 1. Ерөнхий оршил, цэгтэй үсэг, тооны нэр” (Khitan Studies I. The Graphs of the

Khitān Small Script 1. General Remarks, Dotted Graphs, Numerals) гэсэн томоохон өгүүлэл нийтлүүлэв. Тэрээр Чингэлтэй, Д.Кэйн, Оюунч, Янхунэн болон бусад эрдэмтдийн судалгаан дээр үндэслэн хятан бага бичгийн талаар судалж үзээд хятан бага бичгийн 𐰽 ба 𐰾, 𐰪 ба 𐰫, 𐰮 ба 𐰯, 𐰵 ба 𐰶, 𐰷 ба 𐰸, 又 ба 𐰺, 久 ба 𐰻, 几 ба 凡 мөн 九, 𐰼 ба 𐰽, 乃 ба 𐰿, 𐰓 ба 𐰔, 伏 ба 𐰖, 今 ба 𐰗, 𐰙 ба 𐰚, 文 ба 𐰜, 王 ба 主, 火 ба 𐰞, 𐰟 ба 𐰠 гэсэн 18 хос цэгтэй, цэггүй нарийвчлан шинжилж, үсэг тус бүрийн хэрэглээний хүрээг харуулах жишээнүүдийг дурдан тайлбарласан байна. Өгүүлэлд мөн 1-ээс 10 хүртэлх үндсэн тоо, 1-ээс 5 хүртэлх дэс тоо болон хорь, гуч, зуу, мянга, түм зэрэг тооны нэрүүдэд дүн шинжилгээ хийсэн. А.Рона-Таш мөн онд хэвлүүлсэн “Хятан угсаатны нэрийн талаарх тайлбар” (Remarks on the Ethnonym Khitan) хэмээх өөр нэгэн өгүүлэлдээ “хятан”-ыг илтгэх 𐰇 ба 𐰈, 𐰉 ба 𐰊 хэлбэрүүдийг харьцуулж, эртний түрэг хэлний QITŋ-г ажигласнаар “Монголын нууц товчоо”-н дахь kitad, “Хуа-и И-юй” толь дахь 乞塔 ба араб, перс хэлээр бичсэн тэмдэглэлээс үзвэл qīta нь “хятан”-ы ганц тооны хэлбэр, qītan нь өөрийгөө тунхагласан хамтын нэгж болгон хэрэглэгддэг, qītai нь хятан хүний уйгур нэр, qītas нь “хятан”-ы олон тооны хэлбэр юм гэжээ.

Тухайн оны арванхоёрдугаар сард Ж.Карагийн шавь Аюуш Берталан Апатцкы БНСУ-ын “Умардын соёл” сэтгүүлд “Унгар улс дахь хятан судлалын 90 жил” (90 years of Khitan studies in Hungary) нэртэй өгүүлэл хэвлүүлж, 1927-2016 он хүртэлх хугацаанд Унгар улсад хийгдсэн хятан бичгийн судалгааны байдлыг танилцуулж, Унгарын Сегедийн их сургууль болон Өвөр Монголын Их Сургууль хоорондын албан ёсны хамтын ажиллагааны харилцаа тогтоон, хятан бичгийн судалгааны багийг хамтран зохион байгуулсан талаар дурджээ.

2017 онд А.Рона-Таш “Хятан судлал: I. Хятан бага бичгийн үсэг – 2. Эгшиг” (Khidan Studies, I. The Graphs of Khidan Small Script. 2. Vowels) гэсэн цуврал нийтлэлийнхээ хоёр дахь өгүүллийг нийтлүүлжээ. Уг өгүүлэлд хятан бага бичгийн эгшгийг авч үзсэн ба *a, e, i, ī, o, u, ü* зэрэг эгшиг бүхий хятан үсгүүдийг нарийвчлан шинжилж, холбогдох хятан үсгийг ангилав. Тухайлбал, дан эгшгийг төлөөлөх үндсэн үсэг, тэр эгшгээр эхэлсэн үндсэн үсэг, эгшиг + гийгүүлэгчээр эхэлсэн хятан үсэг, товчилсон эгшгээр эхэлсэн хятан үсэг гэх мэт.

А.Б.Апатоцкы, А.Рона-Таш нар хамтран “Хятан бага бичгийн дахин судалгаа бүтээлийн шүүмж” (Review article on Chinggeltei–Wu Yingzhe– Jiruhe) хэмээх шүүмж өгүүлэл нийтлүүлж, Чингэлтэй нарын (2017) хэвлүүлсэн “Хятан бага бичгийн дахин судалгаа” бүтээлийг үнэлэв.

Мөн энэ онд А.Б.Апатоцкы, Бела Кемпф нарын “Хятан бага бичгийг тайлан унших ажлын сүүлийн үеийн дэвшил” (Recent Developments on the Decipherment of the Khitan Small Script) хэмээх өгүүлэл хэвлэгдэн гарсан бөгөөд үүнд Унгар улс дахь хятан бичгийн судалгааны зуун жилийн үр дүнг товч дүгнэж, түүнчлэн Хятад улс сүүлийн хэдэн арван жилд хятан бичиг үсгийг тайлж унших эрдэм шинжилгээний төвийг байгуулсан тухай хийгээд Хятадын энэ салбарын эрдэмтдийн хамгийн сүүлийн үеийн ололт амжилтыг танилцуулсан байна.

Хамгийн гол нь, энэхүү өгүүлэлд Хятан улсын мэдэгдэж буй баримт бичгийн дэлгэрэнгүй жагсаалтыг нарийвчлан гаргаж, анх удаа он цагийн дарааллаар байрлуулсан байна.

2018 онд А.Рона-Таш “Алтай хэлний бүлэг дэх хятан хэлний байдал” (A kitan nyelv helye az altaji nyelvek rendszérében) өгүүллээ хэвлүүлж, эхлээд алтайн хэлний овгийн хэл хоорондын харилцаанд дүн шинжилгээ хийв. Тэрээр хятан хэл нь монгол хэлний онцлогийг хадгалсан гэдэг П.Пеллио, Л.Лигети нарын саналыг дэмжихийн дагуу Юха Янхунен, Андрей Шимунек нарын хийсэн зураглал дотор хятан хэлний алтайн хэлний систем дэх байр суурийг жагсаан гаргажээ. Өөрөөр хэлбэл, хятан хэлний тооны нэр, хүйсийн ай хийгээд үгийн дуудлага зэргийн талаарх судалгааны үр дүнг үндэслэн хятан хэлний алтай язгуурын хэлэн дэх байр суурийг тогтоосон. Эцэст нь хятан болон монгол хэл нь нийтлэг өвөг хэлтэй, монгол хэлний үндсэн хоёр салбарыг бүрдүүлдэг гэсэн дүгнэлтэд хүрчээ.

2019 оны 3-р сард А.Рона-Таш эрдэм шинжилгээний цуврал өгүүллийнхээ гуравдугаархыг Өвөр Монголын Их Сургуулийн Оюунчтай хамтран “Хятан судлал I: Хятан бага бичгийн үсэг – 3. Гийгүүлэгч, 3.1. Уруулын хамжих гийгүүлэгч” (Khitan Studies. I. The Glyphs of the Khitan Small Script. 3. The Consonants, 3.1. Labial Stops) нэртэй хэвлүүлжээ. Тэд 2017 онд нийтлэгдсэн хятан хэлний цахим хөмрөгт тулгуурлан уруулын хамжих гийгүүлэгч бүхий хятан хэлний үгсийн талаар судалгаа хийж, холбогдох хувилбар тэмдэгт, ижил төстэй дүрс, ижил дуудлагатай тэмдэгтийн талаар судалгаа, шинжилгээ хийв. Тус өгүүлэл нь хятад үгийг бичсэн хятан үсгээс эхэлж, хятад хэлнээс зээлсэн үг, хүний нэрийг бүртгэсэн хятан үсгийн хэлбэрт дүн шинжилгээ хийсэн. Эцэст нь, хятан хэлнээс гаралтай үгсийн хүрээнд үгийн эхний авиа нь уруулын хамжих аргаар бүтэх үед дагах түрэлт гарч ирж болдог онцлогтой. Өөрөөр хэлбэл, ямар нэг дан үгийн давтамж маш өндөр байх нөхцөлд үгийн эхний уруулын хамжих авиаг нь ~<p> үсгийн аль алинаар сольж бичих нь ерийн үзэгдэл ажээ.

Мөн оны 6-р сард нийтлүүлсэн “Хятан улсын таван нийслэлийн нэр” (The Khitan Names of the Five Capitals) өгүүлэлдээ А.Рона-Таш холбогдох түүхэн баримт, одоо байгаа хятан бага бичгийн тоо баримтад тулгуурлан хойд, өмнөд, зүүн, баруун болон холбогдох зүг чиглэлүүд болон баруун гар тал, зүүн гар тал, дунд зэрэгт дүн шинжилгээ хийсэн. Мөн, А.Рона-Таш “Хятан хэлэн дэх түрэг элементүүд” (Turkic elements in Khitan) бүтээлдээ 杏, 柰, 𐰽, 𐰾, 𐰿, 𐱀, 𐱁, 𐱂, 𐱃, 𐱄, 𐱅, 𐱆, 𐱇, 𐱈, 𐱉, 𐱊, 𐱋, 𐱌, 𐱍, 𐱎, 𐱏, 𐱐, 𐱑, 𐱒, 𐱓, 𐱔, 𐱕, 𐱖, 𐱗, 𐱘, 𐱙, 𐱚, 𐱛, 𐱜, 𐱝, 𐱞, 𐱟, 𐱠, 𐱡, 𐱢, 𐱣, 𐱤, 𐱥, 𐱦, 𐱧, 𐱨, 𐱩, 𐱪, 𐱫, 𐱬, 𐱭, 𐱮, 𐱯, 𐱰, 𐱱, 𐱲, 𐱳, 𐱴, 𐱵, 𐱶, 𐱷, 𐱸, 𐱹, 𐱺, 𐱻, 𐱼, 𐱽, 𐱾, 𐱿, 𐲀, 𐲁, 𐲂, 𐲃, 𐲄, 𐲅, 𐲆, 𐲇, 𐲈, 𐲉, 𐲊, 𐲋, 𐲌, 𐲍, 𐲎, 𐲏, 𐲐, 𐲑, 𐲒, 𐲓, 𐲔, 𐲕, 𐲖, 𐲗, 𐲘, 𐲙, 𐲚, 𐲛, 𐲜, 𐲝, 𐲞, 𐲟, 𐲠, 𐲡, 𐲢, 𐲣, 𐲤, 𐲥, 𐲦, 𐲧, 𐲨, 𐲩, 𐲪, 𐲫, 𐲬, 𐲭, 𐲮, 𐲯, 𐲰, 𐲱, 𐲲, 𐲳, 𐲴, 𐲵, 𐲶, 𐲷, 𐲸, 𐲹, 𐲺, 𐲻, 𐲼, 𐲽, 𐲾, 𐲿, 𐳀, 𐳁, 𐳂, 𐳃, 𐳄, 𐳅, 𐳆, 𐳇, 𐳈, 𐳉, 𐳊, 𐳋, 𐳌, 𐳍, 𐳎, 𐳏, 𐳐, 𐳑, 𐳒, 𐳓, 𐳔, 𐳕, 𐳖, 𐳗, 𐳘, 𐳙, 𐳚, 𐳛, 𐳜, 𐳝, 𐳞, 𐳟, 𐳠, 𐳡, 𐳢, 𐳣, 𐳤, 𐳥, 𐳦, 𐳧, 𐳨, 𐳩, 𐳪, 𐳫, 𐳬, 𐳭, 𐳮, 𐳯, 𐳰, 𐳱, 𐳲, 𐳳, 𐳴, 𐳵, 𐳶, 𐳷, 𐳸, 𐳹, 𐳺, 𐳻, 𐳼, 𐳽, 𐳾, 𐳿, 𐴀, 𐴁, 𐴂, 𐴃, 𐴄, 𐴅, 𐴆, 𐴇, 𐴈, 𐴉, 𐴊, 𐴋, 𐴌, 𐴍, 𐴎, 𐴏, 𐴐, 𐴑, 𐴒, 𐴓, 𐴔, 𐴕, 𐴖, 𐴗, 𐴘, 𐴙, 𐴚, 𐴛, 𐴜, 𐴝, 𐴞, 𐴟, 𐴠, 𐴡, 𐴢, 𐴣, 𐴤, 𐴥, 𐴦, 𐴧, 𐴨, 𐴩, 𐴪, 𐴫, 𐴬, 𐴭, 𐴮, 𐴯, 𐴰, 𐴱, 𐴲, 𐴳, 𐴴, 𐴵, 𐴶, 𐴷, 𐴸, 𐴹, 𐴺, 𐴻, 𐴼, 𐴽, 𐴾, 𐴿, 𐵀, 𐵁, 𐵂, 𐵃, 𐵄, 𐵅, 𐵆, 𐵇, 𐵈, 𐵉, 𐵊, 𐵋, 𐵌, 𐵍, 𐵎, 𐵏, 𐵐, 𐵑, 𐵒, 𐵓, 𐵔, 𐵕, 𐵖, 𐵗, 𐵘, 𐵙, 𐵚, 𐵛, 𐵜, 𐵝, 𐵞, 𐵟, 𐵠, 𐵡, 𐵢, 𐵣, 𐵤, 𐵥, 𐵦, 𐵧, 𐵨, 𐵩, 𐵪, 𐵫, 𐵬, 𐵭, 𐵮, 𐵯, 𐵰, 𐵱, 𐵲, 𐵳, 𐵴, 𐵵, 𐵶, 𐵷, 𐵸, 𐵹, 𐵺, 𐵻, 𐵼, 𐵽, 𐵾, 𐵿, 𐶀, 𐶁, 𐶂, 𐶃, 𐶄, 𐶅, 𐶆, 𐶇, 𐶈, 𐶉, 𐶊, 𐶋, 𐶌, 𐶍, 𐶎, 𐶏, 𐶐, 𐶑, 𐶒, 𐶓, 𐶔, 𐶕, 𐶖, 𐶗, 𐶘, 𐶙, 𐶚, 𐶛, 𐶜, 𐶝, 𐶞, 𐶟, 𐶠, 𐶡, 𐶢, 𐶣, 𐶤, 𐶥, 𐶦, 𐶧, 𐶨, 𐶩, 𐶪, 𐶫, 𐶬, 𐶭, 𐶮, 𐶯, 𐶰, 𐶱, 𐶲, 𐶳, 𐶴, 𐶵, 𐶶, 𐶷, 𐶸, 𐶹, 𐶺, 𐶻, 𐶼, 𐶽, 𐶾, 𐶿, 𐷀, 𐷁, 𐷂, 𐷃, 𐷄, 𐷅, 𐷆, 𐷇, 𐷈, 𐷉, 𐷊, 𐷋, 𐷌, 𐷍, 𐷎, 𐷏, 𐷐, 𐷑, 𐷒, 𐷓, 𐷔, 𐷕, 𐷖, 𐷗, 𐷘, 𐷙, 𐷚, 𐷛, 𐷜, 𐷝, 𐷞, 𐷟, 𐷠, 𐷡, 𐷢, 𐷣, 𐷤, 𐷥, 𐷦, 𐷧, 𐷨, 𐷩, 𐷪, 𐷫, 𐷬, 𐷭, 𐷮, 𐷯, 𐷰, 𐷱, 𐷲, 𐷳, 𐷴, 𐷵, 𐷶, 𐷷, 𐷸, 𐷹, 𐷺, 𐷻, 𐷼, 𐷽, 𐷾, 𐷿, 𐸀, 𐸁, 𐸂, 𐸃, 𐸄, 𐸅, 𐸆, 𐸇, 𐸈, 𐸉, 𐸊, 𐸋, 𐸌, 𐸍, 𐸎, 𐸏, 𐸐, 𐸑, 𐸒, 𐸓, 𐸔, 𐸕, 𐸖, 𐸗, 𐸘, 𐸙, 𐸚, 𐸛, 𐸜, 𐸝, 𐸞, 𐸟, 𐸠, 𐸡, 𐸢, 𐸣, 𐸤, 𐸥, 𐸦, 𐸧, 𐸨, 𐸩, 𐸪, 𐸫, 𐸬, 𐸭, 𐸮, 𐸯, 𐸰, 𐸱, 𐸲, 𐸳, 𐸴, 𐸵, 𐸶, 𐸷, 𐸸, 𐸹, 𐸺, 𐸻, 𐸼, 𐸽, 𐸾, 𐸿, 𐹀, 𐹁, 𐹂, 𐹃, 𐹄, 𐹅, 𐹆, 𐹇, 𐹈, 𐹉, 𐹊, 𐹋, 𐹌, 𐹍, 𐹎, 𐹏, 𐹐, 𐹑, 𐹒, 𐹓, 𐹔, 𐹕, 𐹖, 𐹗, 𐹘, 𐹙, 𐹚, 𐹛, 𐹜, 𐹝, 𐹞, 𐹟, 𐹠, 𐹡, 𐹢, 𐹣, 𐹤, 𐹥, 𐹦, 𐹧, 𐹨, 𐹩, 𐹪, 𐹫, 𐹬, 𐹭, 𐹮, 𐹯, 𐹰, 𐹱, 𐹲, 𐹳, 𐹴, 𐹵, 𐹶, 𐹷, 𐹸, 𐹹, 𐹺, 𐹻, 𐹼, 𐹽, 𐹾, 𐹿, 𐺀, 𐺁, 𐺂, 𐺃, 𐺄, 𐺅, 𐺆, 𐺇, 𐺈, 𐺉, 𐺊, 𐺋, 𐺌, 𐺍, 𐺎, 𐺏, 𐺐, 𐺑, 𐺒, 𐺓, 𐺔, 𐺕, 𐺖, 𐺗, 𐺘, 𐺙, 𐺚, 𐺛, 𐺜, 𐺝, 𐺞, 𐺟, 𐺠, 𐺡, 𐺢, 𐺣, 𐺤, 𐺥, 𐺦, 𐺧, 𐺨, 𐺩, 𐺪, 𐺫, 𐺬, 𐺭, 𐺮, 𐺯, 𐺰, 𐺱, 𐺲, 𐺳, 𐺴, 𐺵, 𐺶, 𐺷, 𐺸, 𐺹, 𐺺, 𐺻, 𐺼, 𐺽, 𐺾, 𐺿, 𐻀, 𐻁, 𐻂, 𐻃, 𐻄, 𐻅, 𐻆, 𐻇, 𐻈, 𐻉, 𐻊, 𐻋, 𐻌, 𐻍, 𐻎, 𐻏, 𐻐, 𐻑, 𐻒, 𐻓, 𐻔, 𐻕, 𐻖, 𐻗, 𐻘, 𐻙, 𐻚, 𐻛, 𐻜, 𐻝, 𐻞, 𐻟, 𐻠, 𐻡, 𐻢, 𐻣, 𐻤, 𐻥, 𐻦, 𐻧, 𐻨, 𐻩, 𐻪, 𐻫, 𐻬, 𐻭, 𐻮, 𐻯, 𐻰, 𐻱, 𐻲, 𐻳, 𐻴, 𐻵, 𐻶, 𐻷, 𐻸, 𐻹, 𐻺, 𐻻, 𐻼, 𐻽, 𐻾, 𐻿, 𐼀, 𐼁, 𐼂, 𐼃, 𐼄, 𐼅, 𐼆, 𐼇, 𐼈, 𐼉, 𐼊, 𐼋, 𐼌, 𐼍, 𐼎, 𐼏, 𐼐, 𐼑, 𐼒, 𐼓, 𐼔, 𐼕, 𐼖, 𐼗, 𐼘, 𐼙, 𐼚, 𐼛, 𐼜, 𐼝, 𐼞, 𐼟, 𐼠, 𐼡, 𐼢, 𐼣, 𐼤, 𐼥, 𐼦, 𐼧, 𐼨, 𐼩, 𐼪, 𐼫, 𐼬, 𐼭, 𐼮, 𐼯, 𐼰, 𐼱, 𐼲, 𐼳, 𐼴, 𐼵, 𐼶, 𐼷, 𐼸, 𐼹, 𐼺, 𐼻, 𐼼, 𐼽, 𐼾, 𐼿, 𐽀, 𐽁, 𐽂, 𐽃, 𐽄, 𐽅, 𐽆, 𐽇, 𐽈, 𐽉, 𐽊, 𐽋, 𐽌, 𐽍, 𐽎, 𐽏, 𐽐, 𐽑, 𐽒, 𐽓, 𐽔, 𐽕, 𐽖, 𐽗, 𐽘, 𐽙, 𐽚, 𐽛, 𐽜, 𐽝, 𐽞, 𐽟, 𐽠, 𐽡, 𐽢, 𐽣, 𐽤, 𐽥, 𐽦, 𐽧, 𐽨, 𐽩, 𐽪, 𐽫, 𐽬, 𐽭, 𐽮, 𐽯, 𐽰, 𐽱, 𐽲, 𐽳, 𐽴, 𐽵, 𐽶, 𐽷, 𐽸, 𐽹, 𐽺, 𐽻, 𐽼, 𐽽, 𐽾, 𐽿, 𐾀, 𐾁, 𐾂, 𐾃, 𐾄, 𐾅, 𐾆, 𐾇, 𐾈, 𐾉, 𐾊, 𐾋, 𐾌, 𐾍, 𐾎, 𐾏, 𐾐, 𐾑, 𐾒, 𐾓, 𐾔, 𐾕, 𐾖, 𐾗, 𐾘, 𐾙, 𐾚, 𐾛, 𐾜, 𐾝, 𐾞, 𐾟, 𐾠, 𐾡, 𐾢, 𐾣, 𐾤, 𐾥, 𐾦, 𐾧, 𐾨, 𐾩, 𐾪, 𐾫, 𐾬, 𐾭, 𐾮, 𐾯, 𐾰, 𐾱, 𐾲, 𐾳, 𐾴, 𐾵, 𐾶, 𐾷, 𐾸, 𐾹, 𐾺, 𐾻, 𐾼, 𐾽, 𐾾, 𐾿, 𐿀, 𐿁, 𐿂, 𐿃, 𐿄, 𐿅, 𐿆, 𐿇, 𐿈, 𐿉, 𐿊, 𐿋, 𐿌, 𐿍, 𐿎, 𐿏, 𐿐, 𐿑, 𐿒, 𐿓, 𐿔, 𐿕, 𐿖, 𐿗, 𐿘, 𐿙, 𐿚, 𐿛, 𐿜, 𐿝, 𐿞, 𐿟, 𐿠, 𐿡, 𐿢, 𐿣, 𐿤, 𐿥, 𐿦, 𐿧, 𐿨, 𐿩, 𐿪, 𐿫, 𐿬, 𐿭, 𐿮, 𐿯, 𐿰, 𐿱, 𐿲, 𐿳, 𐿴, 𐿵, 𐿶, 𐿷, 𐿸, 𐿹, 𐿺, 𐿻, 𐿼, 𐿽, 𐿾, 𐿿, 𑀀, 𑀁, 𑀂, 𑀃, 𑀄, 𑀅, 𑀆, 𑀇, 𑀈, 𑀉, 𑀊, 𑀋, 𑀌, 𑀍, 𑀎, 𑀏, 𑀐, 𑀑, 𑀒, 𑀓, 𑀔, 𑀕, 𑀖, 𑀗, 𑀘, 𑀙, 𑀚, 𑀛, 𑀜, 𑀝, 𑀞, 𑀟, 𑀠, 𑀡, 𑀢, 𑀣, 𑀤, 𑀥, 𑀦, 𑀧, 𑀨, 𑀩, 𑀪, 𑀫, 𑀬, 𑀭, 𑀮, 𑀯, 𑀰, 𑀱, 𑀲, 𑀳, 𑀴, 𑀵, 𑀶, 𑀷, 𑀸, 𑀹, 𑀺, 𑀻, 𑀼, 𑀽, 𑀾, 𑀿, 𑁀, 𑁁, 𑁂, 𑁃, 𑁄, 𑁅, 𑁆, 𑁇, 𑁈, 𑁉, 𑁊, 𑁋, 𑁌, 𑁍, 𑁎, 𑁏, 𑁐, 𑁑, 𑁒, 𑁓, 𑁔, 𑁕, 𑁖, 𑁗, 𑁘, 𑁙, 𑁚, 𑁛, 𑁜, 𑁝, 𑁞, 𑁟, 𑁠, 𑁡, 𑁢, 𑁣, 𑁤, 𑁥, 𑁦, 𑁧, 𑁨, 𑁩, 𑁪, 𑁫, 𑁬, 𑁭, 𑁮, 𑁯, 𑁰, 𑁱, 𑁲, 𑁳, 𑁴, 𑁵, 𑁶, 𑁷, 𑁸, 𑁹, 𑁺, 𑁻, 𑁼, 𑁽, 𑁾, 𑁿, 𑂀, 𑂁, 𑂂, 𑂃, 𑂄, 𑂅, 𑂆, 𑂇, 𑂈, 𑂉, 𑂊, 𑂋, 𑂌, 𑂍, 𑂎, 𑂏, 𑂐, 𑂑, 𑂒, 𑂓, 𑂔, 𑂕, 𑂖, 𑂗, 𑂘, 𑂙, 𑂚, 𑂛, 𑂜, 𑂝, 𑂞, 𑂟, 𑂠, 𑂡, 𑂢, 𑂣, 𑂤, 𑂥, 𑂦, 𑂧, 𑂨, 𑂩, 𑂪, 𑂫, 𑂬, 𑂭, 𑂮, 𑂯, 𑂰, 𑂱, 𑂲, 𑂳, 𑂴, 𑂵, 𑂶, 𑂷, 𑂸, 𑂹, 𑂺, 𑂻, 𑂼, 𑂽, 𑂾, 𑂿, 𑃀, 𑃁, 𑃂, 𑃃, 𑃄, 𑃅, 𑃆, 𑃇, 𑃈, 𑃉, 𑃊, 𑃋, 𑃌, 𑃍, 𑃎, 𑃏, 𑃐, 𑃑, 𑃒, 𑃓, 𑃔, 𑃕, 𑃖, 𑃗, 𑃘, 𑃙, 𑃚, 𑃛, 𑃜, 𑃝, 𑃞, 𑃟, 𑃠, 𑃡, 𑃢, 𑃣, 𑃤, 𑃥, 𑃦, 𑃧, 𑃨, 𑃩, 𑃪, 𑃫, 𑃬, 𑃭, 𑃮, 𑃯, 𑃰, 𑃱, 𑃲, 𑃳, 𑃴, 𑃵, 𑃶, 𑃷, 𑃸, 𑃹, 𑃺, 𑃻, 𑃼, 𑃽, 𑃾, 𑃿, 𑄀, 𑄁, 𑄂, 𑄃, 𑄄, 𑄅, 𑄆, 𑄇, 𑄈, 𑄉, 𑄊, 𑄋, 𑄌, 𑄍, 𑄎, 𑄏, 𑄐, 𑄑, 𑄒, 𑄓, 𑄔, 𑄕, 𑄖, 𑄗, 𑄘, 𑄙, 𑄚, 𑄛, 𑄜, 𑄝, 𑄞, 𑄟, 𑄠, 𑄡, 𑄢, 𑄣, 𑄤, 𑄥, 𑄦, 𑄧, 𑄨, 𑄩, 𑄪, 𑄫, 𑄬, 𑄭, 𑄮, 𑄯, 𑄰, 𑄱, 𑄲, 𑄳, 𑄴, 𑄵, 𑄶, 𑄷, 𑄸, 𑄹, 𑄺, 𑄻, 𑄼, 𑄽, 𑄾, 𑄿, 𑅀, 𑅁, 𑅂, 𑅃, 𑅄, 𑅅, 𑅆, 𑅇, 𑅈, 𑅉, 𑅊, 𑅋, 𑅌, 𑅍, 𑅎, 𑅏, 𑅐, 𑅑, 𑅒, 𑅓, 𑅔, 𑅕, 𑅖, 𑅗, 𑅘, 𑅙, 𑅚, 𑅛, 𑅜, 𑅝, 𑅞, 𑅟, 𑅠, 𑅡, 𑅢, 𑅣, 𑅤, 𑅥, 𑅦, 𑅧, 𑅨, 𑅩, 𑅪, 𑅫, 𑅬, 𑅭, 𑅮, 𑅯, 𑅰, 𑅱, 𑅲, 𑅳, 𑅴, 𑅵, 𑅶, 𑅷, 𑅸, 𑅹, 𑅺, 𑅻, 𑅼, 𑅽, 𑅾, 𑅿, 𑆀, 𑆁, 𑆂, 𑆃, 𑆄, 𑆅, 𑆆, 𑆇, 𑆈, 𑆉, 𑆊, 𑆋, 𑆌, 𑆍, 𑆎, 𑆏, 𑆐, 𑆑, 𑆒, 𑆓, 𑆔, 𑆕, 𑆖, 𑆗, 𑆘, 𑆙, 𑆚, 𑆛, 𑆜, 𑆝, 𑆞, 𑆟, 𑆠, 𑆡, 𑆢, 𑆣, 𑆤, 𑆥, 𑆦, 𑆧, 𑆨, 𑆩, 𑆪, 𑆫, 𑆬, 𑆭, 𑆮, 𑆯, 𑆰, 𑆱, 𑆲, 𑆳, 𑆴, 𑆵, 𑆶, 𑆷, 𑆸, 𑆹, 𑆺, 𑆻, 𑆼, 𑆽, 𑆾, 𑆿, 𑇀, 𑇁, 𑇂, 𑇃, 𑇄, 𑇅, 𑇆, 𑇇, 𑇈, 𑇉, 𑇊, 𑇋, 𑇌, 𑇍, 𑇎, 𑇏, 𑇐, 𑇑, 𑇒, 𑇓, 𑇔, 𑇕, 𑇖, 𑇗, 𑇘, 𑇙, 𑇚, 𑇛, 𑇜, 𑇝, 𑇞, 𑇟, 𑇠, 𑇡, 𑇢, 𑇣, 𑇤, 𑇥, 𑇦, 𑇧, 𑇨, 𑇩, 𑇪, 𑇫, 𑇬, 𑇭, 𑇮, 𑇯, 𑇰, 𑇱, 𑇲, 𑇳, 𑇴, 𑇵, 𑇶, 𑇷, 𑇸, 𑇹, 𑇺, 𑇻, 𑇼, 𑇽, 𑇾, 𑇿, 𑈀, 𑈁, 𑈂, 𑈃, 𑈄, 𑈅, 𑈆, 𑈇, 𑈈, 𑈉, 𑈊, 𑈋, 𑈌, 𑈍, 𑈎, 𑈏, 𑈐, 𑈑, 𑈒, 𑈓, 𑈔, 𑈕, 𑈖, 𑈗, 𑈘, 𑈙, 𑈚, 𑈛, 𑈜, 𑈝, 𑈞, 𑈟, 𑈠, 𑈡, 𑈢, 𑈣, 𑈤, 𑈥, 𑈦, 𑈧, 𑈨, 𑈩, 𑈪, 𑈫, 𑈬, 𑈭, 𑈮, 𑈯, 𑈰, 𑈱, 𑈲, 𑈳, 𑈴, 𑈵, 𑈶, 𑈷, 𑈸, 𑈹, 𑈺, 𑈻, 𑈼, 𑈽, 𑈾, 𑈿, 𑉀, 𑉁, 𑉂, 𑉃, 𑉄, 𑉅, 𑉆, 𑉇, 𑉈, 𑉉, 𑉊, 𑉋, 𑉌, 𑉍, 𑉎, 𑉏, 𑉐, 𑉑, 𑉒, 𑉓, 𑉔, 𑉕, 𑉖, 𑉗, 𑉘, 𑉙, 𑉚, 𑉛, 𑉜, 𑉝, 𑉞, 𑉟, 𑉠, 𑉡, 𑉢, 𑉣, 𑉤, 𑉥, 𑉦, 𑉧, 𑉨, 𑉩, 𑉪, 𑉫, 𑉬, 𑉭, 𑉮, 𑉯, 𑉰, 𑉱, 𑉲, 𑉳, 𑉴, 𑉵, 𑉶, 𑉷, 𑉸, 𑉹, 𑉺, 𑉻, 𑉼, 𑉽, 𑉾, 𑉿, 𑊀, 𑊁, 𑊂, 𑊃, 𑊄, 𑊅, 𑊆, 𑊇, 𑊈, 𑊉, 𑊊, 𑊋, 𑊌, 𑊍, 𑊎, 𑊏, 𑊐, 𑊑, 𑊒, 𑊓, 𑊔, 𑊕, 𑊖, 𑊗, 𑊘, 𑊙, 𑊚, 𑊛, 𑊜, 𑊝, 𑊞, 𑊟, 𑊠, 𑊡, 𑊢, 𑊣, 𑊤, 𑊥, 𑊦, 𑊧, 𑊨, 𑊩, 𑊪, 𑊫, 𑊬, 𑊭, 𑊮, 𑊯, 𑊰, 𑊱, 𑊲, 𑊳, 𑊴, 𑊵, 𑊶, 𑊷, 𑊸, 𑊹, 𑊺, 𑊻, 𑊼, 𑊽, 𑊾, 𑊿, 𑋀, 𑋁, 𑋂, 𑋃, 𑋄, 𑋅, 𑋆, 𑋇, 𑋈, 𑋉, 𑋊, 𑋋, 𑋌, 𑋍, 𑋎, 𑋏, 𑋐, 𑋑, 𑋒, 𑋓, 𑋔, 𑋕, 𑋖, 𑋗, 𑋘, 𑋙, 𑋚, 𑋛, 𑋜, 𑋝, 𑋞, 𑋟, 𑋠, 𑋡, 𑋢, 𑋣, 𑋤, 𑋥, 𑋦, 𑋧, 𑋨, 𑋩, 𑋪, 𑋫, 𑋬, 𑋭, 𑋮, 𑋯, 𑋰, 𑋱, 𑋲, 𑋳, 𑋴, 𑋵, 𑋶, 𑋷, 𑋸, 𑋹, 𑋺, 𑋻, 𑋼, 𑋽, 𑋾, 𑋿, 𑌀, 𑌁, 𑌂, 𑌃, 𑌄, 𑌅, 𑌆, 𑌇, 𑌈, 𑌉, 𑌊, 𑌋, 𑌌, 𑌍, 𑌎, 𑌏, 𑌐, 𑌑, 𑌒, 𑌓, 𑌔, 𑌕, 𑌖, 𑌗, 𑌘, 𑌙, 𑌚, 𑌛, 𑌜, 𑌝, 𑌞, 𑌟, 𑌠, 𑌡, 𑌢, 𑌣, 𑌤, 𑌥, 𑌦, 𑌧, 𑌨, 𑌩, 𑌪, 𑌫, 𑌬, 𑌭, 𑌮, 𑌯, 𑌰, 𑌱, 𑌲, 𑌳, 𑌴, 𑌵, 𑌶, 𑌷, 𑌸, 𑌹, 𑌺, 𑌻, 𑌼, 𑌽, 𑌾, 𑌿, 𑍀, 𑍁, 𑍂, 𑍃, 𑍄, 𑍅, 𑍆, 𑍇, 𑍈, 𑍉, 𑍊, 𑍋, 𑍌, 𑍍, 𑍎, 𑍏, 𑍐, 𑍑, 𑍒, 𑍓, 𑍔, 𑍕, 𑍖, 𑍗, 𑍘, 𑍙, 𑍚, 𑍛, 𑍜, 𑍝, 𑍞, 𑍟, 𑍠, 𑍡, 𑍢, 𑍣, 𑍤, 𑍥, 𑍦, 𑍧, 𑍨, 𑍩, 𑍪, 𑍫, 𑍬, 𑍭, 𑍮, 𑍯, 𑍰, 𑍱, 𑍲, 𑍳, 𑍴, 𑍵, 𑍶, 𑍷, 𑍸, 𑍹,

зарим материалыг нас барснаасаа хойш 40 жилийн турш битүүмжилж, дэлхийд гаргахыг хүссэн. Өөрөөр хэлбэл тэдгээр баримт бичгүүдийг 1987-2018 он хүртэл 40 жилийн хугацаанд битүүмжилсэн байна. Энэ нийтлэлд Л.Лигетийн амьд ахуйдаа нийтлээгүй хятан хэлний тооны нэрийн талаарх үзэл баримтлалыг нэгтгэн дүгнэсэн бөгөөд эцэст нь А.Б.Апатоцкы **吴叉, 又余, 九安**-ийн талаарх

өөрийн үзэл баримтлалаа дэвшүүлж, “Өмнөд Хятан улс” гэж тайлж уншив.

2019 оны 12-р сард А.Рона-Ташийн “Үл мэдэгдэх бичиг ба хэлний кодыг тайлах нь – Хятан” (Egy ismeretlen írás és nyelv megfejtése) хэмээх өгүүлэлдээ Х-ХІІІ зууны үед умард Хятадад хэрэглэгдэж байсан, ХХ зуунд нээсэн хятан хэлний их, бага бичгийг тайлж уншсан талаар танилцуулж, Ляо гүрнийг байгуулсан хятанчуудын нэрийн талаар судлан хэлэлцэв. Өгүүлэлд мөн хятан хэлний бага бичгийн хөмрөгийг танилцуулж, хятан хэлний үндсэн шинж чанар, түүний алтайн хэлний овогт эзлэх байр суурийг шинжлэн, эцэст нь хятан хэл нь монгол хэлтэй нэгэн адил өвөг хэлнээс улбаатай гэж дүгнэжээ.

2020 онд А.Рона-Ташийн “Хятаны хатан эхийн төрсөн өдрийн бэлэг” (A Birthday Present for the Khitan Empress) бүтээлд Юй-куй куй-дигийн хятан бичээсийг үг бүрээр нь шинжилжээ.

Тус оны 3-р сард А.Рона-Таш, Оюунч нарын гийгүүлэгчийн цуврал нийтлэлийн хоёр дахь өгүүлэл болох “Хятан судлал I: Хятан бага бичгийн үсэг – 3. Гийгүүлэгч, 3.2. Шүдний хамжих гийгүүлэгч” (Khitan Studies I. The Glyphs of the Khitan Small Script 3. The Consonant 3.2 The Dental Stops) гэсэн бүтээл хэвлэгдэв. Өгүүлэлд хятан хэлэнд <t>~ <d>-ийг ээлжлэн хэрэглэх нь зөв бичгийн асуудал бөгөөд авиа зүйн асуудлыг илэрхийлдэггүй гэжээ. Үүнд <d> нь амьсгалын түрэлтгүй шүдний хамжих гийгүүлэгч байж болох ба магадгүй /t/ байх. Энэ нь бас дуугүй /D/, эсвэл дуутай /d/ хувилбар байж болно. Олон үгийн эхэнд <d>, <t> үсэг ээлжлэн гарч ирдэг нь хятан хэлэнд амьсгалын түрэлт тийм ч хүчтэй биш гэсэн үг юм уу, эсвэл энэ ээлжилсэн байдал нь хятан бага бичигт амьсгалын түрэлттэй, түрэлтгүйг илэрхийлэх чадваргүйтэй холбоотой байж болох юм.

Мөн онд А.Б.Апатоцкы, Шилаги Жолт нарын “Унгарын хятан судлалын эхний зуун” (A magyarországi kitankutatás első százada) бүтээлд 1927-2020 он хүртэлх Унгарын хятан судлалын тоймыг танилцуулсан байдаг.

2021 онд А.Рона-Ташийн “Хятан хэлний ‘авс’ гэдэг үг” (Khitan ‘Coffin’) бүтээлд хятан хэлний **夷行** “авс” нь үгийн төгсгөлийн г-ээ алдсан хэлбэр байж магадгүй гэж үзэв. А.Рона-Ташийн “Захын бүсүүд хэрхэн төв болсон бэ? – Хятан улсын нэрийн түүхийн тухай” (Hogyan lesz a perifériából centrum? A kitan állam nevének története) бүтээлд хятанчууд өөрсдийгөө хятад бус хэлээр төв үндэстэн хэмээн тунхагласан, өөрөөр хэлбэл албан ёсоор өөрсдийгөө “төв үндэстэн” гэж тунхагласан анхны үндэстэн байсан гэж үздэг.

А.Рона-Таш, Оюунч нарын гийгүүлэгчийн цуврал нийтлэлийн хоёр дахь өгүүлэл болох “Хятан судлал I: Хятан бага бичгийн үсэг – 3. Гийгүүлэгч, 3.3 Тагнайн ба хүүхэн хэлний гийгүүлэгч” (Khitan Studies I. The graphs of the Khitan small script 3. The consonants. 3.3 The oral velar and uvular consonants) өгүүлэлд үгийн эхний <g>, <k>, <q> ба <x>, <h> зэрэг хятан хэлний тагнайн болон хүүхэн

хэлний гийгүүлэгчийг судалсан болно.

2022 онд Ж.Кара “Хятан бүлэглэмэл бичиг дэх ижил төгсгөлтэй хоёр монгол үг” (Two Rhyming Mongolic Words in Kitan Assembled Script) бүтээлд хятан их, бага бичгийн 无央 “бүргэд”, 屋为 “чулуу” гэсэн үгсийн талаар ярилцаж, тэдний дуудлага, утга санаа, түүхийг шинжилж, энэ хоёр үгийг монгол үг гэж үзжээ.

А.Б.Апатоцкы “Л.Лигетийн хятан хэлний үгийн жагсаалтын урьдчилсан тайлан: Тооны нэр” (Preliminary Report on Louis Ligeti’s Khitan Wordlist: The Numerals) нь талийгаач профессор Л.Лигетийн 1950-аад оны эхэн үеийн хувийн эрдэм шинжилгээний тэмдэглэлээс нь хятан тооны нэрийн талаарх үзэл бодлыг нэгтгэн дүгнэж, хятан хэлний “нэг”-ийн дуудлагыг залруулсан болно.

Унгарын эрдэм шинжилгээний ертөнц ч бусад улс оронтой эрдэм шинжилгээний солилцоонд онцгой анхаарал хандуулж байгааг дурдах нь зүйтэй бөгөөд бусад орны олон эрдэмтэд хятан судлалын бүтээлүүдийг Унгарт хэвлүүлсэн. Тухайлбал, Хятадын эрдэмтэн Чингэлтэй, Оюунч, Зүрхээ, Пэн Даруухан, Японы эрдэмтэн Такеучи Ясунори, Отаке Масами, Америкийн эрдэмтэн Андрей Шимунек, Оросын эрдэмтэн Александр Вовин нарыг дурдаж болно. Тэд хятан бичгийн хэлбэр, дуудлага, утга, дүрэм зэрэг олон талын судалгаа хийж, Унгар улсын хятан бичгийн судалгаанд шаардлагатай агуулгыг нэмсэн юм. Сүүлийн зуун жилд Унгарын эрдэмтэд судалгаагаа хийсээр ирсэн ч хятан бичгийн судалгааны тухай нэг сэдэвт бүтээл туурвисангүй. Би зочин судлаачаар ажиллах үеэрээ профессор А.Рона-Таштай уулзах завшаан тохиосон ба тэрээр удахгүй гарах нэг сэдэвт зохиол дээрээ ажиллаж байгаагаа дуулгасан нь миний

болон хятан судлаач эрдэмтдийн анхаарал хүлээлтийг татаж байна.

Дүгнэлт

Энэхүү өгүүлэлд Унгарын эрдэмтдийн унгар, англи, франц, орос, монгол болон бусад хэлээр 1927-оос 2022 он хүртэл нийт 95 жилийн хугацаанд туурвиж хэвлүүлсэн нийт 48 өгүүллийг он цагийн дарааллаар жагсааж, түүгээр дамжуулан Унгар улс дахь хятан бичгийн судалгааны түүхийг тоймлон үзэж, хамрах хүрээ хийгээд судалгааны үр дүнг нэг бүрчлэн танилцуулав. Унгарын эрдэмтэд удаан хугацааны туршид Хятан улсын тухай судалгааг үеэс үед дамжуулан хийж, өөрийн гэсэн өвөрмөц судалгааны дэг сургуулийг бүрдүүлж, судалгааны арвин үр дүнд хүрсэн юм. Тэдгээр судалгаанд хятан бичгийн үсгийн хэлбэр, дуудлага, утга, гарал үүслийн талаарх ажил нэлээдгүй голлох байр суурийг эзэлж байна. Тэд хятан бичгийн судалгааг олон улсын эрдэм шинжилгээний ертөнцөд танилцуулж, бусад орны эрдэмтэдтэй хамтран ажиллах хийгээд эрдэм шинжилгээний солилцоонд анхаарч, хятан бичгийн судалгааны үйл явц, үр дүнг өндрөөр үнэлж болохуйц хэмжээгээр ахиулахад бодитой хувь нэмрээ оруулсан байна.

Ном зүй

- Ligeti, Lajos (1927): A kitaj nép és nyelv [The Khitan people and their language]. Magyar Nyelv Vol. 23, 293–310.
- Ligeti, Lajos (1933): Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise 1928–1931 [Preliminary report of an exploratory trip made in Chinese Mongolia 1928–1931]. Budapest, Société Kőrösi-Csoma.
- Ligeti, Lajos (1950–1951): Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise. AOH Vol. 1, 141–188.
- Ligeti, Lajos (1955): [Review on] G. D. Sanžeev, Sravnitel'naja grammatika mongol'skix jazykov. Tom 1. Moskva–Leningrad, Institut Jazykoznanija AN SSSR, 1953. Voprosy jazykoznanija No. 5, 133–140.
- Ligeti, Lajos (1959): Les mots solons dans un ouvrage chinois des Ts'ing. AOH Vol. 9, 231–272.
- Ligeti, Lajos (1960): Les anciens éléments mongols dans le mandchou. AOH Vol. 10, 231–248.
- Ligeti, Lajos (1961): A mandzsu nyelv régi mongol elemei [The older Mongolian elements of the Manchu language]. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei Vol. 17, 31–46.
- Ligeti, Lajos (1970): Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi. In: Ligeti, Louis (ed.): Mongolian Studies. Budapest, Akadémiai Kiadó (Bibliotheca Orientalis Hungarica 14), 265–308.
- Ligeti, Lajos (1971): Á propos du “Rapport sur les rois demeurant dans le nord”. *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*. Paris. 197, 166–189.
- Kara, György (1975): Á propos de l'inscription de 1150 en écriture khitane [About the inscription 1150 in Khitan script]. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Linguistica No. 6, 163–167.
- Kara, György (1977): Xyatan bičgiin xoyor togtolcoonii tuxai [About the two systems of Khitan script]. In: Luvsandendev, A. (ed.): Olon ulsiin mongolč erdemtnii III-r ix xural. II. Ulaanbaatar, BNMAU Olon ulsiin mongolč erdemtnii ix xurliin baingiin xoroo, 86–89.
- Kara, György (1987): On the Khitan Writing Systems. Mongolian Studies Vol. 10, 19–24.
- Kara, György [Qaradorji] (1988): Kitan-u bay-a bičig dotoraki mongyol üges (Tobčilal) [Mongol words in the Khitan Small Script (Abstract)]. *Öbür Mongyol-un Yeke Surayuli-yin erdem sinjilgen-ü sedkül* No. 1, 55–56.

- Sinor, Dénes (1995): Western Information on the Kitans and Some Related Questions. In: *Journal of the American Oriental Society* 115, 262-269.
- Kara, György (1996): Siniform Scripts of Inner Asia. Kitan and Jurchin. In: Daniels, Peter T. – Bright, William (eds): *The World's Writing Systems*. Oxford–New York, Oxford University Press, 230–238.
- 契丹语中的数词 Numerals in Khitan ([匈] 卡拉 • 捷尔吉), 《论文与纪念文集——纪念清格尔泰教授从教50周年》, 内蒙古大学出版社 (呼和浩特), 1997年。225~228页.
- Róna-Tas, András (1999): Honfoglalás és népalakulás a középkori Euráziában. Kitajok, avarok, magyarok [Conquest and formation of nations in Mediaeval Eurasia. Khitans, Avars, Hungarians]. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1-17.
- Kara, György (2000): Pre-Mongol and Mongol Writing. In: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (eds): *History of Civilization of Central Asia IV: The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century*. Paris, UNESCO, 335–337.
- Kara, György (2001): Hit, hatalom és írás a mongol világban [Faith, power, and writing in the Mongol world]. In: Vizi E., Szilveszter (ed.): *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*. 2001. Társadalomtudományok [Inaugural lectures before the Hungarian Academy of Sciences. 2001. Humanities]. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 43–57.
- Chinggeltsei (2002): On the Problems of Reading Kitan Characters. *Acta Orientalia Hungarica* 55, 99-114.
- Vovin, Alexander (2003): Once Again on Khitan Words in Chinese-Khitan Mixed Verses, *Acta Orientalia Hung.* 56, 237-244.
- Róna-Tas, András (2004): A Khitan Word for 'Marmot'. *AOH Vol.* 57, 27–29.
- Takeuchi, Yasunori (2011): Kitan transcriptions of Chinese velar initials, *Acta Orientalia Hung.* 64, 13-24.
- Shimunek, Andrew (2014): A new decipherment and linguistic reconstruction of the Kitan-Chinese bilingual inscription of 1134 A.D. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 67 (1), 97 – 118 (2014).
- Apatóczy, Ákos Bertalan (2016): 90 years of Khitan studies in Hungary, *The Journal of Northern Cultures Studies(Korean)*, Volume 70, 11-17(2016).
- Róna-Tas, András (2016a): Khitan Studies I. The Graphs of the Khitan Small Script 1. General Remarks, Dotted Graphs, Numerals. *AOH Vol.* 69, 117–138.
- Róna-Tas, András (2016b): Remarks on the Ethnonym Khitan. *Turkic Languages Vol.* 20, No. 2, 157–169.
- Apatóczy, Ákos Bertalan – Béla Kempf (2017): Recent developments on the decipherment of the Khitan Small Script, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 70 (2), 109– 33 (2017).
- Ōtake, Masami (2017): Reconstructing the Khitan Vowel System and Vowel Spelling Rule through the Khitan Small Script, *Acta Orientalia Hungarica*, 189-206.
- Róna-Tas, András (2017): Khitan Studies, I. The Graphs of the Khitan Small Script. 2. The Vowels, *Acta Orientalia Hungarica*, vol. 70., 135-188.
- Shimunek, Andrew (2017): Towards a Decipherment and Linguistic Reconstruction of the 1101 A.D. Kitan Eulogy for the Empress Xuanyi, with Notes on Mongolic Cognates: Lines 1-6, *Acta Orientalia Hungarica* 70, 253-272.
- Vovin, Alexander (2017): Koreanic Loanwords in Khitan and their Importance in the Decipherment of the Latter, *Acta Orientalia Hungarica* 70, 207-215.
- Wu Yingzhe – Jiruhe – Peng Daruhan (2017): Interpretation of the Epitaph of Changgun Yelü Zhun of Great Liao in Khitan Large Script, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 70, 217-251.
- Róna-Tas, András (2018): A kitan nyelv helye az altaji nyelvek rendszerében [The place of the Khitan Language in the system of the Altaic Languages], in: Dallos, E. – Kósa, G. (Szerk.) *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén, Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára* [The

- meeting and mutual impact of cultures along the Silk Road. To the 80 anniversary of the birthday of Ildikó Ecsedy]. Budapest. (2018), 227-247.
- Apatóczy, Ákos Bertalan (2019): Kitan szavak listája Ligeti Lajos MTA-ra hagyott jegyzeteiben – számnevek Távol-keleti Tanulmányok 2019/2: 31–45.
- Apatóczy, Ákos Bertalan – András Róna-Tas (2019): Review article on Chinggeltei–Wu Yingzhe–Jiruhe (2017), *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 72 (2), 259–268 (2019).
- Róna-Tas, András (2019a): Egy ismeretlen írás és nyelv megfejtése: a kitan [Decipherment of an unknown script and language: the Khitan], *Magyar Tudomány* 180, 2019/12, 1846-1856.
- Róna-Tas, András (2019b): The Khitan Names of the Five Capitals, *International Journal of Eurasian Linguistics* 1 (2019) 98–124.
- Róna-Tas, András (2019c): Turkic elements in Khitan, in: Zekine Öztural—Gökhan Şilfeler (Hrsg), *Unter dem Bodhi Baum. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich des 80. Geburtstags überreicht von Kollegen, Freunden und Schüler*, Vandenhoeck und Ruprecht Verlage, Göttingen, 2019, 293-301.
- Wu Yingzhe– Róna-Tas, András (2019): Khitan Studies. I. The Glyphs of the Khitan Small Script. 3. The Consonants, 3.1, Labial Stops, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 72(1), 47-79(2019).
- Apatóczy, Ákos Bertalan– Szilágyi Zsolt (2020): A magyarországi kitankutatás első százada, *Távol-keleti Tanulmányok* 2020/2: 151–165.
- Róna-Tas, András (2020): A Birthday Present for the Khitan Empress. in: Zimonyi, I. (ed): *Ottomans—Crimea--Jochids. Studies in Honour of Mária Ivanics*, Szeged, 281-294.
- Wu Yingzhe– Róna-Tas, András (2020a): Khitan Studies I. The Glyphs of the Khitan Small Script 3. The Consonant 3.2 The Dental Stops, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 73(1), 67-83.
- Wu Yingzhe– Róna-Tas, András (2020b): Khitan Studies 1. The graphs of the Khitan small script 3. The consonants. 3.3 The oral velar and uvular consonants, *Acta Orientalia Hung.* 73 (2020) 4, 669-683.
- Róna-Tas, András (2021a): Khitan ‘Coffin’ in: Kupchik, John, José Andrés Alonso de la Fuente, Marc Hideo Miyake (ed.) *Studies in Asian Historical Linguistics, Philology and Beyond. Festschrift Presented to Alexander V. Vovin in Honor of his 60th Birthday*, Brill, Leiden-Boston, 2021, 175-180.
- Róna-Tas András (2021b): Hogyan lesz a perifériából centrum? A kitan állam nevének története, [How did the Periphery Become the Centre? On the history of the name of the Khitan State]. in: Dallos E.-Felföldi Sz. (szerk), *Centrum és periféria problémaköre a selyemút történetében*, Budapest-Szeged 2021, /*Studia De Via Serica Könyvek* 2./169-194.
- Kara, György (2021): Two Rhyming Mongolic Words in Kitan Assembled Script. *AOH Vol.* 74, 673–684.
- Apatóczy, Ákos Bertalan (2021): Preliminary Report on Louis Ligeti’s Khitan Wordlist: The Numerals, in: Kupchik, John, José Andrés Alonso de la Fuente, Marc Hideo Miyake (ed.) *Studies in Asian Historical Linguistics, Philology and Beyond. Festschrift Presented to Alexander V. Vovin in Honor of his 60th Birthday*, Brill, Leiden-Boston, 2021, 160-174.

Abstract

The study of the Khitan script in Hungary began in 1927, with the Hungarian famous orientalist Lajos Ligeti as the pioneer, and then several scholars successively joined the field of research, forming a unique study of the school. So far, there has been nearly a hundred years of research history in this field in Hungary. This paper collates and researches the literature collected by the author during her stay in Hungary, and introduces the development history and research results of Khitan study in Hungary.

Keywords: The Khitan Studies in Hungary, Khitan script, research